

AZERBAYCAN, UYGUR VE TÜRKMEN TÜRKÇELERİNDE YENİ KELİME YAPIMI

YUSUF GEDİKLİ

Yeni kelime türetme, Türklerin yaşadıkları birçok yerde başvurulmuş bir yoldur. Yabancı kelimelere karşı bir nevi direniş olan bu tutumu Azerbaycan, Uygur, Türkmen sahalarında ayrı ayrı görmekteyiz. Bu konuyu bazı örnekler vererek incelemeye çalışalım.

1- Azerbaycan Türkçesinde:

Uzun yıllar dışa kapalı kalan Azerbaycan Türkçesine Batı kaynaklı kelime girişi bir ölçüde durdurulmuş ve önlenmiştir. Dile giren bazı Batı kaynaklı kelimeler ise tamamıyla Rusça kanalıyla alınmıştır. Rusça kelimelerin büyük kısmı terimlerdir. Yabancı bir devletin, Sovyet Rusya'nın hâkimiyetinde olmak, yabancı sömürgeciye karşı bir direngenlik doğurmuş, Azerbaycan aydını ve halkı dilini kıskançlıkla korumuştur.

Sovyet devriminin ilk 10-15 yılında dilden yabancı kelimelerin (Arap ve Fars kelimeleri de dahil) atılmasını ve terimlerin Türkçeleştirilmesini savunan arıştırmacı Türkçü görüş yenilgiye uğratılmış ve Azerbaycan Türkçesi konuşulan dil üzerine bina edilmiştir. Böylece batı kaynaklı, hatta Rusça kaynaklı sözcüklerin çok az olduğu temiz bir dil oluşturulmuştur.

Fakat 1930-1940 arasında otuza yakın, 1941-1942'de dört terim sözlüğü yayımlanmasına rağmen, Azerbaycan Türkçesi (Türkiye Türkçesine oranla) hem daha fazla Arap ve Fars hem daha fazla Batı kaynaklı (Rusça dahil) terim içermektedir. Sovyet devrinin ilk zamanlarında Arap ve Fars kelimelerine dokunulmadığı gibi, terimlerin birçoğu da bu kelimelerle yapılmıştır. Meselâ:

Yabancı kelime	Azerbaycan Türkçesi	Türkiye Türkçesi
aeroplan (samolyet)	teyyare	uçak

agressor	tecavüzkar	saldırgan
revolyusion	ingilab	devrim,
kontr-revolyusion	eksi ingilabcı	karşı devrimci, devrim karşıtı
progressiv	müterakki	ilerici, ilerleyici

Bununla birlikte bazı Arapça terimler Türkçeleştirilmiş, yahut daha Türkçe bir ifadeye kavuşturulmuştur. Meselâ

müselles	üçbucag	üçgen
Hilal-i Ahmer	Kırmızı Aypara	Kızılay

Özellikle 2. Dünya Savaşından sonra toplum hayatına giren teknolojik âletler ve yeni kavramlar daha ziyade Türk diline dayanılarak Türkçeleştirilmiştir. Meselâ

tozsoran	elektrik süpürgesi
paltaryuyan	çamaşır makinesi
soyuducu	buzdolabı
gebuledici	radyo alıcı, (yazı dilinde)
sesyazan	teyip (yazı dilinde)
derzbağlayan	biçerbağlar
eleyhtank (tankvuran)	tanksavar
neftdistile eden	arıtımevi
alışgan	çakmak
elüzyuyan	lavabo
eylec	firen
çimerlik	pilaj
sututar (su anbarı)	baraj gölü
yenidengurma	yeniden yapılanma
aşıkarklık	açıklık
özünütengid	özeleştiriri

garşıdurma	muhalefet
dalgaölçen	dalgaölçer
istiölçen	ısıölçer (termometre)
gazölçen	gazölçer
benzinölçen	benzinölçer
tahıldöyen	biçerdöver

1960'lara, hatta 1970'lere kadar durağan bir dil karakteri aksettiren Azerbaycan Türkçesi, 1970'lerden sonra özleşme hareketlerine sahne olmaya başlamıştır. Bilgin Mirali Seyid (ov), eserlerinde Türkiye Türkçesinden aldığı kimi kelimelere yer vermiştir. Meselâ:

me'na yerine	anlam
elage yerine	ilişge (ilişki)
köhne yerine	eski
muhtelif yerine	dürlü
esaslanmağ yerine	dayanmag
müstekillik yerine	bağımsızlık
vaziyet yerine	durum
alim yerine	bilgin
me'lumat yerine	bilgi (1)

Değişiklik veya yenilik insan ve toplumlar tarafından ilk anda tepkiyle karşılanırsa da daha sonra çekici gelmeye başlar. (Nitekim Mirali Seyid (ov) da eleştiriye uğramıştır). Çünkü durgunluk can sıkıcıdır. Bu sebeple Türkiye Türkçesindeki özleşme Azerbaycan aydınına gittikçe etkilemiş ve onun dil sabitliğini bozmasına sebep olmuştur.

Bilhassa 1980'lerin başından itibaren Refik Zekâ Handan, Abbas Abdullah, Sabir Rüstemhanlı gibi şairlerin Mirali Seyid(ov)'a ek olarak dilde özleşme

1 Bu bölüm yazılırken Nizami Hudî (yev)'in *Azerbaycan Edebi Dilinin Sovet Dövrü* (Bakü, 1989) adlı eserinden yararlanılmıştır.

akımının başını çektiklerini belirtmek gerekir. Abbas Abdullah *Sonsuzluğa Geden Karvan* adlı şiir kitabının ön sözünde (1988), *kuşku, suç, dolayısıyla, anlam, yüzil (yüzyıl), çağdaş, esenlik, duş(düş), sesyazan (teyip), deyim, uyumak, soy adı, bulunmak, örnek* gibi Azerbaycan Türkçesinde olmayan pek çok kelimenin kullanılması lâzım geldiğini bildirmiştir.

Azerbaycan'da yenileştirici hareketin en bilinçli ve en inatçı temsilcisi olan Refik Zekâ'nın şiirlerinde ise *anne*'den *ulusal*'a kadar son 60-70 yılda dilimize giren hemen her kelimeyi bulmak mümkündür.

Azerbaycan'da kelimelerin Türkçe köklere dayanılarak yapılması görüşü gittikçe ağırlık kazanmaktadır. 1991'de Azerbaycan Yazıçılar Ittifacı olan kuruluşun adı bu tarihte yapılan kongreden sonra Azerbaycan Yazıçılar Birliğine dönüştürülmüştür. Türkiye'de Bülent Ecevit tarafından *köktendincilik* olarak teklif edilen ve artık yerleşen *fundamentalizm* kelimesi yerine Azerbaycan'da eski cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey tarafından *özülçülük* (temelcilik) kelimesi teklif edilmiştir.

Bu gün Azerbaycan'da Türkiye Türkçesinde olan birçok yeni kelime kullanım alanına girmiş bulunmaktadır. 1990'dan sonra gelişen ilişkiler bu hareketi daha da arttırmıştır. Bu gelişmelerin Türkiye ve Azerbaycan Türk toplumlarını birbirine daha da yaklaştıracığı ve dilde ortaklığa doğru ilerleteceği açıktır.

2. Uygur Türkçesinde:

Türkiye Türkçesine en uzak lehçelerden biri olan Uygur Türkçesinde de birçok yeni kavramın Türkçeleştirildiği görülmektedir. Uygur Türkleri Çin-celerinin zorla yerleştirilmeye çalışılmasına rağmen birçok kavramı Türkçeleştirmeyi başarmışlardır. Meselâ

Çincesi	Uygur Türkçesi	Türkiye Türkçesi
loyıncı	ünalgu	teyip (ses alma makinesi)
şiyici	kiralgu	çamaşır makinesi
bingşiyancı	muzlatgu	buzdolabı
loşancı	sinalgu	video

Bu kelimeler halk tarafından kolaylıkla tutunmuştur. Uygur Türkleri başka kavramlara da yeni kelimeler türetmişlerdir. Meselâ

işlepçikiriş	üretim
üstikurulma	kültür
uyuşma	sendika, cemiyet
başkarma	müdürlük, başkanlık
ömek	koro
igilik	iktisat, ekonomi
okutguçı	öğretmen
okuguçı	öğrenci, talebe
yolbaşçı	önder
kuruluş	inşaat
kullanma	kılavuz, ders kitabı
küldan	küllük (Rusça pipindis yerine)
çaydan	çaydanlık
kengeymiçilik	istilâcılık, yayılmacılık
katnaş	ulaşım ²

Görüldüğü gibi Uygur Türkçesi yeni kelimelerle zenginleşmektedir.

3. Türkmen Türkçesinde:

Uygur Türkçesinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de birçok yabancı kelimeye Türkçe karşılıklar bulunmuştur. Örneğin:

araçek	sınır
bilim	bilim
dilbilim	dil bilim

2 Sultan Mahmut Kaşgarlı, "Uygur Türkçesinde Kelime Türetme Usulleri Hakkında", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık 1986, 45. sayı ile yine aynı yazarın *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, Orkun Yayın Evi, İstanbul, 1992 adlı eseri.

okudıcı	öğretmen
orunbasar	muavin, yardımcı
sovguç	yıldırımsavar
suvastı	denizaltı
uçucu	pilot
yalav	ışıldak ³

Görüldüğü gibi Türkmen Türkçesinde birçok kelime Türkçe köklere dayanılarak yapılmaktadır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Biz yalnızca tesadüf ettiklerimizi belirttik.

Bütün bu olgulardan ortaya çıkan sonuç şudur: Tarih boyunca görüldüğü gibi medeniyetçe yüksek toplumlar diğer toplumları kendiliğinden etkilemektedir. Türkiye ve öteki Türk toplumları maalesef medeniyetçe Avrupa ve Amerika'dan geri kaldıkları için önümüzdeki on yıllarda da batı dillerinden etkilenmeye devam edeceklerdir. Bunun önüne geçebilmek için Türk toplumları arasında bir üst kurul oluşturulmalı, bu kurul yeni kavramlara veya dile girmiş veya girmekte olan kelimelere karşılıklar bulmalı ve bu karşılıklar bağlayıcı olmalıdır.

3 İlhan Çeneli. "Türkmen Türkçesi Sözlüğü", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1982-1983.